

Lars Kjerulf Petersen

Tekst- og diskursanalyse som sociologisk fremgangsmåde

Tekstanalyse er en selvstændig sociologisk metode. Den adskiller sig fra såvel survey som kvalitative interview ved at beskæftige sig med materiale der ikke er produceret på foranledning af forskeren, men tværtimod er produceret uafhængigt af denne. Gennem tekstanalyse kan man identificere diskurser som gennemtrænger større eller mindre udsnit af en samfundsmæssighed.

Det må tages for givet at sociologien interesserer sig for samfundsmæssig betydningsdannelse i alle dens facetter, at den interesserer sig for betydningsdannelsesprocessen, for de institutioner og medier der bærer den og for *indholdet* af de betydninger der gennemtrænger samfund, organisationer og fællesskaber af forskellig slags. Dette er præcis ambitionen når man giver sig i kast med *diskursanalyser*: at identificere de betydninger og den viden (for ikke at sige de grundlæggende videnssystemer) – kort sagt de diskurser – som er til stede i en samfundsmæssighed eller fælleshed af en art samt muligvis tillige at identificere betydningsdannelsens institutioner, processer og medier.

Den centrale tanke i diskursanalysen er (1) at sociale processer foregår gennem kommunikativ og tekstlig praksis, gennem opbygning, vedligeholdelse og hierarkisering af viden, (2) at magt- og dominansforhold bliver etableret og forløber gennem italesættelsen af dem, (3) at institutioner etableres og udvikles gennem de definitioner og de fortællinger der både afgrænser dem og udgår fra dem, og (4) at såvel samfundsmæssige konflikter som samfundsmæssig orden er forankret i vidensforhold, i hvilken visen der er mulig eller bliver udgrænset eller presser sig på.

Alligevel har diskursanalysen været overset som sociologisk fremgangsmåde, overdøvet som den er af bulderet fra stillingskrigen mellem de „hårde“ kvantitative optællinger og beregninger og de „følsomme“ kvalitative samtaler. Det er mit håb at overvejelserne i det følgende kan bidrage til at klargøre hvad diskursanalyse går ud på, og hvordan denne fremgangsmåde kan gribes an. Jeg håber også dermed at bidrage til, at diskursanalysen får en mere fremtrædende plads i sociologien.

Det skal understreges at jeg knytter diskursanalysen til *tekstanalysen*, dvs. identificeringen af de samfundsmæssige betydninger eller diskurser der er på spil i et relevant korpus af tekster – hvor tekster ikke kun skal forstås som skrevne ord, men også som andre former for optaget og nedfældet kommunikation i form af f.eks. fjernsynsudsendelser. I en sociologisk og socialpsykologisk sammenhæng er diskursanalyse også blevet forstået som analyse af informanternes (sam)tale i forbindelse med kvalitative forskningsinterview (Potter & Wetherell). I det øjeblik et interview er blevet gennemført og bliver underkastet analytisk bearbejdning er det selvfølgelig en form for tekst. Omvendt vil mange TV-tekster netop bestå af samtaler (hvor samfundsmæssige diskurser bliver reproduceret). Så distinktionen mellem diskursanalyse som samtale/interviewanalyse og som tekstanalyse er ikke nødvendigvis helt skarp.

Der er dog en markant forskel mellem på den ene side tekstanalyse og på den anden side kvalitative forskningsinterview og surveyundersøgelser. Tekstanalysen tager fat i tekster som under alle omstændigheder er produceret uafhængigt af forskeren, hvorimod interview og survey beskæftiger sig med materiale som er produceret på foranledning af forskeren.

Det drejer sig altså om *tekstanalyse* i det følgende, om tekstanalyse gennem hvilken man kan gennemføre diskursanalyse. Først kan der være grund til at fundere yderligere over tekstanalysens relevans i en sociologisk sammenhæng og i forlængelse heraf prøve at indkredse diskursbegrebet. Jeg ønsker i den forbindelse at *henvise* til bl.a. Paul Ricœur og Michel Foucault uden på nogen måde at have ambitioner om en fyldestgørende præsentation af disses tanker. Dernæst vil jeg kaste mig over spørgsmå-

let om *hvordan* man kan lave tekstanalyse. Her vil jeg bl.a. henvise til A.J. Greimas og de analysemodeller der er udviklet i den strukturalistiske tænkning, men samtidig ved hjælp af Ricœur moderere denne strukturalisme. Endvidere vil jeg til dels trække på eksempelmateriale fra musikfjernsynskanalen MTV¹. Dernæst vil jeg komme ind på kontekstens betydning ved analysen af tekster. Det er væsentligt at medtænke konteksten når der skal uddrages diskursive betydninger af et tekstmateriale, men der er ingen grund til særligt at privilegere *receptionen* af teksterne i analysearbejdet. Til sidst vil jeg opsummere kvaliteterne i de tekstanalytiske modeller og de muligheder de giver for at validere vores fortolkninger af samfundsmæssige diskurser.

Hvorfor tekstanalyse?

Fordi man gennem analyse af tekster kan aflæse samfundsmæssige forhold, fordi samfundsmæssige forhold ikke alene sætter sig spor i, men også bliver etableret gennem tekster. Tekster betyder noget, tekster formidler en viden. Vi kan uden videre gå ud fra at en tekst – en hvilken som helst tekst – udtrykker eller måske snarere er *bærer* af betydning og *bærer* af viden. De betydninger og den viden som tekster formidler, er på den ene side et produkt af deres normative, kulturelle, institutionelle, materielle, kort sagt deres samfundsmæssige forudsætninger, og på den anden side producerer tekster selv denne samfundsmæssighed, producerer kulturelle, institutionelle, normative etc. betingelser ved at sætte den viden og den betydning de bærer på ind i verden. Vi kan sige at der er *investeret* betydning og viden i tekster, idet investeringen både er noget der kommer fra det allerede indtrufne og etablerede og samtidig er noget fremadrettet. Teksten

Lars Kjerulf Petersen
Mag.art. i
kultursociologi,
ph.d. i sociologi,
adjunkt ved
Moderne Kultur og
Kulturformidling,
Institut for
Litteraturvidenskab,
Københavns
Universitet

siger både noget om hvad den er skabt af og hvad den skaber.

Hvis vi f.eks. tager et korpus af tekster fra en sundhedskampagne så vil disse afspejle et sæt kropsforståelser og sygdoms- og sundhedsopfattelser, nogle opfattelser og forståelser som på den ene side er resultatet af en historisk og institutionel proces, og som på den anden side træder ud i verden og er med til at sætte de opfattelser som institutionelle og individuelle aktører handler ud fra (om ikke andet så i trods mod hvad der opfattes som en herskende moral).

Hvis vi kigger på et korpus af tekster fra en offentlig myndighed, så skaber de verden ved at sætte forordninger, ordre og beslutninger ind i den, og samtidig afspejler de en – forudgående og eksisterende – institutionel opbygning og diverse underliggende opfattelser, bl.a. af forholdet mellem borger og myndighed.

Hvis vi tager en fjernsynsudsendelse (eller for såvidt endnu en kampagne-tekst), så må vi gå ud fra at udsendelserne og teksterne inddrager en form for foregribelse af publikum i tekstudformningen. Man må gå ud fra at udsendelserne bliver produceret for at blive forstået. Hvad teksterne udtrykker, er der-

med ikke blot sig selv, men en form for fælles kompetence og fælles viden som deles af publikum og tekstproducenter. De udtrykker en samfundsmæssigt udbredt viden.

Vi leder som sagt efter den samfundsmæssige viden og betydning som er på spil i teksterne, eller sagt på en anden måde så leder vi efter den samfundsmæssige *diskurs* som er investeret i teksterne.

Diskursbegrebet, Qu'est-ce que c'est?

I diverse ordbøger vil den første betydning af ordet „diskurs“ oftest enten være „tale“ eller „samtale“, altså noget der har med *brugen* af sproget at gøre, en kommunikationsbegivenhed der involverer ansigt-til-ansigt interaktion. Sprogteoretisk er ordet traditionelt blevet forstået som netop *samtale*. Diskursen består af en sammensætning af flere udsagn (af sætninger og sproghandlinger), og af en *udveksling* af udsagn.

Begrebet har imidlertid, ikke mindst med afsæt i Foucaults arbejder, bredt sig i samfundsteorien under en anden betydning. Det er kommet til at betegne noget i retning af *videnssystem*, eller *en gruppe af udsagn der tilsammen former et vidensfelt*, altså noget der ikke har så meget med en ansigt-til-ansigt kommunikationsbegivenhed at gøre. Dette er sket uden at de førstnævnte betydninger af ordet er blevet borteuderet. Begrebet er i sandhed blevet vidtfavnende, men i nogen udstrækning er der mening i denne rummelighed.

Paul Ricœur har i en række essays, artikler og bøger beskæftiget sig med fortolkningen af tekster, idet han søger at forene den hermeneutiske fortolknings-tradition med den strukturelle lingvistik og antropologi. I essayet „The hermeneutical function of distanciation“ (Ricœur 1981:131-145) forklarer

han diskurs som noget der både er en *begivenhed* (tale, samtale) og noget der rækker ud over begivenheden. Diskurs er (sam)tale, forstået som en hændelse der finder sted i øjeblikket, samtidig med at talen udtrykker *betydning* som rækker ud over hændelsen.

Her refererer Ricœur til en klassisk sondring i den strukturelle lingvistik (de Saussure, Hjelmslev) mellem på den ene side sproget som et *system* af regler (langue/sprogbygning), og på den anden side anvendelsen af sprogsystemet i en konkret sprogbrug (parole). I denne sondring er diskurs noget der falder ind under *sprogbrugen*. Diskurs er noget der virkeliggøres temporært og i nutiden, mens sprogsystemet er virtuelt og uden for tiden. Dertil kommer at mens sprogsystemet ikke har noget talende subjekt, så er der i diskursen en der taler; mens tegnene i sprogsystemet alene refererer til andre tegn, så refererer diskursen til en verden som den hævder at beskrive eller udtrykke eller repræsentere; og mens sprogsystemet godt nok udgør det system af koder som overhovedet muliggør kommunikation, så er det i diskursen at selve kommunikationen finder sted, det er i diskursen der foregår en udveksling af ytringer, hvilket vil sige at der ikke blot er en der taler, men også en der modtager og forstår og selv taler (Ricœur 1981:133).

Det er nu Ricœurs pointe at nok er diskurs noget der *virkeliggøres* som en flygtig hændelse, men den betydning som diskursen udtrykker, rækker ud over hændelsen. Diskursen/samtalen finder ikke blot sted og forsvinder så igen, den bliver på en eller anden måde forstået, hvilket vil sige at den betydning der er investeret i diskursen bliver forstået og *båret videre*. Ligesom sprogsystemet overskrider sig selv som system og bliver til en begivenhed ved at blive aktualiseret i en diskurs (en ta-

le), således overskrider diskursen sig selv som begivenhed og bliver til betydning ved at indgå i en forståelsesproces (:134). Sprogsystemet overskrider den konkrete sprogbrug i form af systemer af ord og grammatik. Diskursen overskrider den konkrete kommunikationsbegivenhed i form af betydninger der går forud for og lever videre efter denne. Diskursen aktiverer et system af betydninger som rækker ud over den enkelte diskurshandling.

Herfra er der ikke så langt til med ordet diskurs at mene betydnings- eller videnssystem, altså at sætte begivenheds-aspektet af diskursbegrebet i parentes og med ordet diskurs at forstå de vedvarende betydninger som talehændelsen udtrykker, og som overskrider hændelsen. Det er dog væsentligt at påpege at når man netop bruger ordet diskurs som betegnelse for et videns- og betydningssystem, så er der stadig en *bevægelighed* indbygget i begrebet (den bevægelighed der ligger i at ordet også betyder samtale). Betydningssystemer (diskurser, ideologier) skal ikke på samme måde som sprogsystemet (langue) forstås som noget der er uden for tiden og uden reference til verden. Betydningssystemer er både noget der kommer til udtryk i og produceres af de enkelte diskursive handlinger.

Et afgørende element i et sådant diskursbegreb er magt, nærmere bestemt en foucaultsk forståelse af magtbegrebet. Viden, den viden der er på spil i diskursen, er et produkt af *bevægelige* magtprocesser, eller rettere: magt udfolder sig gennem definitionen af viden, gennem definitionen af hvad der er gyldig viden, hvordan verden skal forstås, hvilke kategorier og inddelinger og opfattelser som overhovedet er mulige, samt hvilken plads forskellige typer af viden har i forhold til hinanden. Det er

f.eks. et resultat af magtprocesser når vækst- og nationaløkonomisk viden bliver den dominerende referenceramme i alle slags politiske beslutningsprocesser fra statsligt til lokalt niveau; og mere end det, så foregår magtprocesserne gennem at indtage positioner i det nationaløkonomiske vidensfelt, og evt. gennem at søge at bestride dets dominans.

Når magtprocesser størkner i særlige strukturer, så størkner de ikke blot i ulige dominansrelationer mellem forskellige (grupper af) sociale aktører. Magtprocesserne størkner også i privilegerede eller *dominerende videnssystemer* – i diskurser eller diskursive formationer – der faktisk styrer adgangen til verden, hvilket altså ikke blot vedrører én social aktørs/gruppens dominans af en anden, men er afgørende for at alle aktører overhovedet kan forstå, tilegne og påtage sig verden og være placeret i den. Man kan sige at der gennem diskursen udstikkes positioner for subjektet. Med den viden der er dominerende vil et antal *subjektpositioner* være mulige og andre knap kunne tænkes.

At en diskurs bliver dominerende betyder dog ikke at den bliver enerådende. Der er til hver en tid og på hvert et område tale om en konkurrence mellem diskurser. F.eks. er vi udmærket i stand til at tænke udenfor den nationaløkonomiske diskurs og sætte miljøhensynet som et afgørende princip, og hvad mere er så vil det være muligt at nationaløkonomiske grundforestillinger forskyder sig under indtryk af oppositionen til deres dominans. Der er en konkurrence mellem forskellige diskurser, og det er i denne konkurrence at diskurserne bliver til og forskyder sig, hvilket også muliggør forskydninger i og konkurrence mellem forskellige sæt af subjektpositioner.

Vi er nu kommet frem til at med or-

det diskurs skal man forstå videns/norm/betydnings-felt. Ikke så meget den betydning som det enkelte talende individ egenhændigt fremstiller i den enkelte talehandling, men de overgribende, samfundsudbredte betydninger og vidensfelter som det enkelte, talende individ logger sig ind på.

Det næste spørgsmål der så melder sig er, hvad der binder en diskurs sammen, og hvorved en gruppe af udsagn kan siges at udgøre et sammenhængende betydnings- og vidensfelt. Man kan med med afsæt i Foucault (1972:31-39) interessere sig for forskellige ordnende principper, eller forkellige kerner, som er det man leder efter når man leder efter samfundsmæssige diskurser i et korpus af tekster. Det der binder en diskurs sammen, det der gør at en gruppe af udsagn udgør et sammenhængende betydnings- og vidensfelt, kunne være at diskursen vedrører og refererer til det samme *objekt*. Miljøet eller den seksuelle krop f.eks. Det der binder en diskurs sammen, kunne også være et veldefineret sæt af begreber eller en afgrænset normativ erklæring. Miljødiskursen opererer således med begreber om bæredygtighed og forsigtighedsprincip og balance, og i miljødiskursen ligger en normativ forskrift om at bevare jordklodens mangfoldighed.

Foucault er imidlertid utilfreds med sådanne fastnaglinger af et særligt ordnende princip i centrum af diskursen. Han mener at med sådanne fastnaglinger overser man diskursens karakter af et *væv* af udsagn som hænger sammen på *forskellige* måder, og man overser diskursens gennemtrængende karakter. Således kan man muligvis identificere visse fælles begreber der måske kan stykkes sammen til noget der ligner en normativ grunderklæring i miljødiskursen, men samtidig er der også stor spredning i begreberne og brugen af

dem. Der er uenighed om det er menneskene eller naturen der er i fokus for miljødiskursen; bæredygtighedsbegrebet er overordentlig løst og bruges på meget forskellige måder; og hvis vi tager ord som natur og naturlighed, så bliver de brugt endnu mere forskelligt inden for miljødiskursen.

Foucault foreslår selv at det der konstituerer sammenhængen i en diskurs (eller rettere: i en diskursiv *formation*), er *regelmæssighed i spredningen*.

Så snart man blandt en mængde af udsagn kan beskrive et sådant spredningens system, så snart man blandt objekter, forskellige slags udsagn, begreber eller tematiske valg kan definere en regularitet (en orden, korrelationer, positioner og virkemåder, transformationer) vil vi for nemheds skyld sige at vi har at gøre med en diskursiv formation (Foucault 1972:38, egen oversættelse fra engelsk).

Det er en væsentlig pointe at diskurser ikke nødvendigvis er kendetegnet af et fastnaglet centrum, men snarere må forstås som pulserende størrelser. Men selvom man hellere taler om regelmæssighed i spredningen end om et enkelt ordnende princip i en diskurs, så er der netop stadig tale om en regelmæssighed, og denne regelmæssighed må på en eller anden måde kunne karakteriseres – ved et objekt eller nogen begreber eller en normativ forskrift. Laclau og Mouffe er inde på en lignende tankegang. De indvender at (1) hvis der er tale om en *spredning*, så må der også være et slags referencepunkt, ud fra hvilket denne spredning viser sig, og (2) hvis man taler om at enheden i en diskursiv formation viser sig ved *regelmæssighed* i spredningen, så må denne

regelmæssighed være konstitueret ved at der er noget *udenfor* som afgrænser denne regelmæssighed og gør den til en enhed. Det er det der overhovedet gør det muligt at identificere noget som en diskurs blandt andre, som ét system af viden og betydning blandt andre – mulige, potentielle, ikke realiserede eller for længst marginaliserede men stadig *tænkkelige* – systemer af viden og betydning.

Altså, det kan godt være at genstanden for en diskurs, dens begreber, dens grundsætninger, dens temaer og dens stil meget langt fra er éntydige, men der må nødvendigvis være et eller andet der etablerer dens sammenhæng, og det er det man leder efter som diskursanalytiker. Selvom en diskursiv formation primært er kendetegnet af en spredning og en regelmæssighed i spredningen af de udsagn og de under-diskurser som den omfatter, så må enhver diskurs samtidig være konstitueret på en eller anden måde ved at der er nogle knudepunkter for den og noget uden for den (Laclau & Mouffe 1985:106, 112, 143f). For miljødiskursens vedkommende så definerer den sit eget ultimative „udenfor“ nemlig klodens ødelæggelse.

Det er det vi kan finde når vi i sociologien analyserer tekster. Vi kan finde den samfundsmæssige diskurs som er på spil i det sæt af tekster vi undersøger. Vi kan finde – spor af, aflejringer af – den viden og de forståelser og betydninger, der gennemstrømmer den socialitet som teksterne er til stede i. Vi kan finde diskursens centrale figurer, dens knudepunkter og dens udenfor. Teksterne er momenter eller instanser i en diskurs som rækker ud over den enkelte tekst, de er spor af denne diskurs, men samtidig er det netop i kraft af teksterne at diskursen overhovedet er til stede i verden. Teksterne konstruerer betydning. Hvis man ønsker at opnå en for-

ståelse af den viden og de kategorier og betydninger som gennemstrømmer, udspringer af og *former* et eller andet udsnit af en samfundsmæssighed – en institution, en offentlighed, et fællesskab – så er det en god idé at kigge på en gruppe af tekster som har en relevant placering i denne offentlighed, denne institution, dette fællesskab. Derfor tekstanalyse.

Hvordan tekstanalyse?

Lad os nu se på selve tekstanalysen. Den tager fat der hvor teksterne træder ud i verden. Midt mellem på den ene side deres institutionelle baggrund, de politiske/økonomiske betingelser og det forfatterskab de kommer fra, og på den anden side den intimsfære og den offentlighed der udgør deres modtagere – og som virker tilbage på produktionsomstændighederne. Hvad jeg altså siger er at teksten i sig selv har en betydning. Betydningen skal ses i sammenhæng med den offentlighed den sendes ud i og de institutioner den udspringer af, og disse skal inddrages i fortolkningen, men betydningen fremgår i første ombæring af teksten selv, teksten som bærer af og udtryk for en *samfundsmæssig diskurs*.

Man kan bringe forskellige teknikker og procedurer i anvendelse for at forstå og fremdrage den betydning, den samfundsmæssige diskurs, som et sæt tekster bærer på. Især fra den strukturalistiske og den socialsemiotiske tradition i sprog-, kultur- og samfundsforskningen (den strukturalistisk inspirerede socialsemiotik, om man vil) er der udviklet mange bud på sådanne procedurer. Disse udvirker ikke *sandheden* om teksten. Snarere må man sige at de kan tjene til at *validere*, bekræfte eller afkræfte de teksttydninger som fremkommer ved en mere umiddelbar fortolkning baseret på en generel kulturel kompe-

tence, eller ved en mere omfattende fortolkning som baserer sig på indkredsede genfortællinger af teksten.

Det er tjenligt at validere sine (umiddelbare eller mere elaborerede) fortolkninger, så man undgår at „forråde“ teksten og gå helt uden for dens betydningsrum, og så man ikke som forsker hævder et monopol på tekstfortolkningen, men netop stræber mod at være tro mod hvad teksten udsiger. Ved at anvende tekstanalytiske procedurer som går ind i tekstens *strukturelle opbygning* stræber man netop efter at opnå en sådan substans og troskab i teksttydningen.

Man kan i sine analyser lægge vægt på forskellige elementer i tekststrukturen. Her vil jeg pege på tre elementer som kan spille en central rolle i tekstens opbygning og dens konstruktion af betydning, nemlig 1) sammenføjnngen af betydningselementer, 2) opstillingen af binære poler og 3) fortællingens konsekvensforløb. Der kan findes andre elementer, men disse tre er ofte forekommende og væsentlige. Lad os først se på det narrative element, altså på det jeg kalder fortællingens konsekvensforløb.

Fortællingsanalyse

Uendeligt mange tekster er opbygget som en fortælling, og det gælder ikke kun deciderede fiktionstekster. Også mange fakta-tekster, nyhedstekster, formidling af videnskabelig viden etc. er opbygget som fortællinger (hvilket dog ikke skal foranledige os til med vold og magt at se beretning i en hvilken som helst tekst). Men hvad er en fortælling egentlig? En fortælling er en *kronologisk* ordning af et begivenhedsforløb kombineret med en *logisk* ordning af betydningskategorier. Kronologien fremstiller og ordner hændelser i et forløb med en begyndelse, en midte og en slutning

hvor begyndelsen er såvel en *udgangstilstand* som et *brud* der sætter begivenhederne i gang, og hvor slutningen er *en følge* af de begivenheder der går i gang i begyndelsen. I den kronologi som forløber fra bogen begynder, eller beretteren åbner munden, eller mørket sænker sig i biografen og frem til sidste side, sidste ord og sidste billede, altså i den konkrete beretning, kan begyndelse, midte og slutning selvfølgelig godt være arrangeret i forskellige rækkefølger. Men den kronologiske struktur, forløbet fra udgangstilstanden og den udfarende kraft til konsekvenserne af den udfarende kraft og en ny eller genoprettet tilstand, forbliver uændret, uafhængigt af retoriske og fortællemæssige kneb. Man kan sige at der er forskel på *udtryksrækkefølgen* og *indholds*rækkefølgen.

Samtidig fremstiller fortællingen et betydningssystem, idet den benævner sine fænomener – sine aktører, kræfter, redskaber og omgivelser – og ordner dem i forhold til hinanden i ligestillinger, hierarkier og modsætninger. Fremstillingen af betydningssystemets logiske ordning af fænomener er bygget op om den kronologiske ordning af hændelser. (Silverstone 1981).

En prototype på en fortælling kunne være en skabelsesberetning såsom f.eks. den om „The big Bang“ og evolutionen. Her finder vi en klar narrativ opbygning: I begyndelsen er der intethed som bliver brudt af et stort brag. Derefter, i beretningens midte, sker der en hel masse, for ud af det store brag kommer der materie og kræfter og energi. Sole og planeter vokser frem, og efter frygtelig lang tid kommer der organisk liv i en fjern afkrog af kosmos, og dette organiske liv udvikler sig til dyr og mennesker. Til slut og som følge af det store brag har vi en ny tilstand: den menneskelige verden som den ser ud i dag. I

denne skabelsesberetning bliver verdens grundlæggende kræfter benævnt og kategoriseret. Der er polariteten inthet og kaos overfor væren og orden. Der er liv overfor død, organisk overfor uorganisk. Der er inddelinger af verden i energi og materie, vand, ild, jord og luft. Der er dyrene, planterne, landskaberne og menneskene og meget, meget mere som er ordnet hierarkisk i systematiske strukturer der benævner ligheder og forskelle *som udspringer af fænomenernes placering i skabelsesberetningen.*

Analysen af den betydning og viden som er på spil i en fortælling bør hæfte sig ved såvel kronologien som det logiske system i teksten. Inspireret af den dansk-norske socialsemiotiker Tom Broch (1988:12) vil jeg søge at opstille en meget forenklet model til fortællings- og tekstanalyse. En model som skulle tage højde for at betydningen i en fortælling både etableres gennem rækkefølgen i beretningen og gennem den rækkefølge-uafhængige fremstilling af betydningskategorier i et system af modsætninger og ligheder. Opstillingen af denne model kan med fordel tage udgangspunkt i A.J. Greimas (1974) som har arbejdet meget indgående med at begribe den strukturelle opbygning af fortællinger og opstillet modeller, især *aktant*modellen, der siden er blevet meget udbredt i tekstanalyser. Greimas bygger i sit arbejde på Vladimir Propp og dennes ofte refererede formalisering af de russiske folkesagns opbygning².

Hvad Propp fandt frem til var at alle de russiske folkesagn er variationer over én, unik grundfortælling. Han identificerede i denne grundfortælling 31 adskilte sekvenser eller funktioner (samt 9 forberedende funktioner) som afløser hinanden i et lineært kronologisk forløb. Først sker der det, så sker der noget andet og så videre i den ene funktion efter den anden følgende den

samme kronologiske form. Propp identificerede endvidere et fast inventar af roller som indgår i denne grundfortælling for alle russiske folkesagn: helt, skurk, prinsesse, medhjælper, falsk helt etc., men hovedpointen i det proppske skema er det tidsmæssige forløb som beretningen beretter, og som figurerne indgår i – den kronologiske struktur.

Propps grundskema er blevet modificeret på mange måder. Det er blevet kritiseret for at være u håndterligt og for ikke at kunne anvendes i forbindelse med fortællinger som ligger fjernt fra det russiske folkesagn. Andre fortællinger kan have et helt andet begivenhedsforløb med en anden rækkefølge af funktioner, med nogle sekvenser tilføjet og andre fraværende, ligesom de kan have flere parallelle, men sammenhængende plot, og de kan mangle nogle af figurerne i det proppske skema. Men de er stadig bygget op over en basal narrativ struktur.

Her kommer Greimas på banen. Greimas ønsker ikke blot at identificere den arketypiske fortælling blandt en gruppe af fortællinger i den samme genre; han ønsker at sætte sig ud over den tilfældige kronologi som udspringer sig i den enkelte fortælling. Greimas er interesseret i hvordan fortællinger producerer/formidler betydning, og han søger at opstille en model for den dybereliggende struktur i alle slags fortællinger, den struktur som fortællingens produktion af betydning er bygget op om. På samme måde kan man sige at en sætning godt kan producere den samme betydning selvom ordene står i forskellig rækkefølge. Hvad der tæller er ordenes strukturelle eller syntaktiske forhold til hinanden.

Fortællingen er ifølge Greimas defineret ved en *aktant*-struktur. I de enkelte fortællinger kan der være en rig variation af aktører eller figurer på spil –

prinsesse, drage, gammel klog kone, tryllemiddel, væbner, drilleånd osv. – men der er et begrænset antal *aktanter* på spil. Aktanter skal forstås som funktioner eller positioner i den narrative form. En funktion i den narrative form (skurke-funktionen f.eks.) kan udføres af et antal forskellige figurer i den enkelte fortælling, og en figur i den enkelte fortælling kan rumme flere grundlæggende aktant-funktioner (f.eks. kan *helte-figuren* i sig også rumme en *modstander-funktion*).

Greimas opstiller en model med seks forskellige aktanter som er forbundet parvis i tre aktant-kategorier. Det er disse aktanter og relationerne mellem dem som udgør fortællingens grundstruktur.

1) For det første er der kategorien *subjekt vs. objekt*. Forholdet mellem subjekt og objekt består i en „stræben“ eller „søgen“. Subjektet stræber eller søger efter (eller skal redde) objektet, f.eks. den hellige gral eller den elskede.

2) For det andet er der kategorien *afsender vs. modtager*. Forholdet mellem afsender og modtager består i en „kommunikering“ eller „formidlen“. F.eks. er den hellige gral ikke bare objekt for heltens/subjektets stræben, den er tillige det objekt som (takket være helten) bliver formidlet fra afsenderen, som er Gud, til modtageren, som er hele menneskeheden. Der er også fortællinger hvor subjekt falder sammen med modtager, og objekt falder sammen med afsender. Helten *stræber* efter den elskede og *modtager* den elskede. Den elskede er både *objekt* for heltens stræben og *afsender* af sig selv og sin kærlighed.

3) For det tredje er der kategorien *hjælper vs. modstander*. Forholdet mellem disse to aktanter er underlagt de to førstnævnte kategorier, idet hjælperen og modstanderen henholdsvis yder støtte til og skaber modstand for subjek-

tets stræben og for formidlingen af objektet. Hjælperen kan i en konkret fortælling f.eks. være moderen til den elskede, mens modstanderen kan være rivalen (og samtidig indtager moderen en afsender-funktion), men hjælperen og modstanderen kan også være inkorporeret i subjekt-figuren, som f.eks. med sin tvivl kan være sin egen værste modstander og med sin vilje til handling og overvindelse af modstanden bliver sin egen bedste hjælper. Dermed bliver det i høj grad i kraft af modsætningen hjælper vs. modstander, i kraft af den hjælp der ydes og de forhindringer der skabes, at relationerne mellem de øvrige aktanter – altså stræben og formidlen – bliver omsat til handling og bliver til betydning. (Greimas 1974:281-86; Ricoeur 1981:283).

Greimas når herefter frem til følgende model (:287):

Afsender 6 Objekt 6 Modtager
8

Hjælper 6 Subjekt 7 Modstander

Ved hjælp af denne model kan man (gen)fremstille en fortælling og identificere de betydninger den bærer på. Tager vi eventyret om Klodshans, så er titelfiguren subjekt, og prinsessen er det efterstræbte objekt. Hun er samtidig afsender af sig selv til modtageren som er Klodshans. Modstander-funktionen indtages af Klodshans' brødre og hele det snæversynede menageri som omgiver prinsessen. Hjælperen er Klodshans' gåpåmod, hans vilje til at handle. Betydningen i denne enkle fortælling kan opsummeres i modstillingen mellem gåpåmod og snæversyn, og budskabet er (og kan ikke være andet end) at når man tror på sig selv så klarer man sig også godt.

Propps formel for det kronologiske forløb i fortællingen bliver på baggrund

af aktantmodellen omdannet til en logisk struktur af modsætninger og ligheder. En struktur som fortællingen så at sige er malet henover. Kronologien, forløbet af begivenheder, foregår på fortællingens overflade, men den dybere liggende struktur består i et akronisk – dvs. tids-løst, rækkefølge-uafhængigt – system af betydningskategorier ordnet i modsætninger og ligheder. (Greimas 1974:321). Rækkefølgen i Klodshans: afrejse 6 fund af tryllemidler 6 ankomst 6 modstand i form af snæversyn 6 prøve hvor Klodshans' gåpåmod for alvor viser sig 6 sejr/accept 6 bryllup; den rækkefølge omdannes til modstillingen af de to betydningskategorier „gåpåmod“ overfor „snæversyn“ som udgør essensen i det eventyr.

Vi må ikke dermed overse at det diakroniske – dvs. det tidsmæssige, det forløbsmæssige – forbliver en grundbestanddel i fortællingens dybereliggende struktur og altså ikke kun befinder sig på beretningens overflade som en i grunden betydningsløs rækkefølge af begivenheder³. I sin bearbejdning af Propps formalisering af de russiske folkesagn peger Greimas på „prøven“ som det uomgængeligt diakroniske (altså forløbsmæssige) element i beretningernes struktur. Prøven og udfaldet af den kan i princippet fortælles i forskellige rækkefølger og med forskellige beretningstekniske mellemrum, men både tidsmæssigt og betydningsmæssigt er udfaldet af prøven altid og nødvendigvis en følge – en *konsekvens* – af prøvens igangsættelse. Betydningen i fortællingen bliver etableret ikke blot ved at kategorier bliver modstillet hinanden, men ved at der er et *konsekvens*-forløb og et tidsmæssigt forløb (som udgøres af prøven). (Greimas 1974:321-5; Ricœur 1981:284-5).

Således ser vi i Klodshans nok en rent skematisk modstilling af betyd-

ningskategorierne gåpåmod og snæversyn, men læren at man skal tro på sig selv, den kan kun uddrages i kraft af prøvens udfald. Havde konsekvensen været en anden, og Klodshans ikke klareret prøven og ikke fået prinsessen, så havde modstillingen af forskellige kategorier været den samme, men budskabet havde været et andet, nemlig noget i retning af at hovmod står for fald, eller at snæversynet altid sejrer.

Ikke alle fortællinger er som eventyr eller mytologiske beretninger. En tekst kan udmærket have fortællingskarakter (og analyseres som sådan) uden, at der i teksten kan identificeres en decideret prøve. Men er der ikke en prøve, så er der i hvert fald et konsekvens-forløb på spil i fortællingen, et konsekvensforløb som er med til at sætte betydningen. Vi må altså forstå betydningen i fortællingen i kraft af begge dens dimensioner. Både i kraft af det *inventar* af betydningselementer som den opstiller i en logisk struktur knyttet til handlinger og begivenheder, og i kraft af det *forløb* der sammenføjer betydnings/handlings/begivenhedselementerne i en kronologi.⁴

Hermed skulle jeg være nået frem til at kunne præsentere en forenklet model til fortællings- og tekstanalyse. Kernen i Greimas' aktant-model er subjektobjekt kategorien hvor subjektet stræber efter objektet, $S \text{ } \delta \text{ } O$. Som vi har set kan objektet også være afsender og formidle sig selv til Subjektet som dermed bliver modtager, $O' \text{ } \delta \text{ } S'$. Objektet bliver i denne proces selv den stræbende eller udfarende aktant, et nyt subjekt (O' bliver til S_2 og S' bliver til O_2). Hjælper- og modstander-funktionerne kan opfattes som værende inkorporeret i relationen mellem henholdsvis subjekt/objekt og afsender/modtager. Vi når derefter frem til følgende model: $S_1 \text{ } \delta \text{ } O_1 \text{ } \gamma \text{ } S_2 \text{ } \delta \text{ } O_2$.

Fortællinger består imidlertid ikke altid af helte der redder prinsesser og prinsesser der giver sig selv til helte. Vi kan ikke kun betragte relationen mellem S_1 og O_1 som en stræben og forholdet mellem S_2 og O_2 som formidlen. Snarere må vi opfatte begge relationer som afarter af en mere generel *indvirkning*. S har en virkning på O. Forholdet mellem S og O er som forholdet mellem en udfarende aktant (eller kraft) og objektet for den udfarende aktant, og virkningen på O må forstås som en følge af S-aktantens „udfaren“. Relationen mellem S og O er en *konsekvens*-relation. Når Klodshans udfordrer alle de andre bejlere til prinsessen, så er han og hans gåpåmod den udfarende aktant, og det har som konsekvens at gåpåmodet vinder over snerperiet.

Det er på dette helt basale og *forenklede* plan vi kan gå i gang med at identificere de betydninger en fortælling bærer på, nemlig ved at identificere en udfarende aktant (S) og objektet for eller virkningen af den udfarende aktant (O). Hermed kommer det forløbsmæssige også til at stå centralt i analysen (i overensstemmelse med de ovenstående overvejelser). I fortællinger indgår der et væv af konsekvensrelationer mellem udfarende aktanter og objekter for samt virkninger af disse. Grundrelationen ser sådan ud: $S \text{ } \delta \text{ } O$. Heri består *konsekvensforløbet*. Der er en udfarende kraft eller aktant af en art, og der er en virkning af denne udfarende kraft, et objekt eller et offer for den.

Denne grundrelation kan så indgå i mange forskellige sammenfletninger. Der kan være *parallelle* forløb som hver for sig rummer en selvstændig betydning, men som tillige fremstiller et overordnet budskab i kraft af sammenstillingen af de parallelle forløb. F.eks. kan der i en fjernsynsserie om politiarbejde samtidig være beretninger om større og

mindre opklaringsarbejder og beretninger om enkelte af politifolkenes private problemer med skilsmisser og alkoholmisbrug etc. Hver for sig har underhistorierne deres betydninger som kan vedrøre forholdet mellem kønnene, forholdet mellem forbrydelse og straf, social armod etc., samtidig med at der ved sammensætningen af disse parallelle syntagmer fremstår en samlet betydning som tit kan have en hverdagsskildrende karakter: „livet er mangfoldigt og kompliceret“, „livet i en storby er hårdt og brutalt“ eller nok så ofte „se verden i øjnene, det hjælper ikke at løbe fra verdens problemer, tag hånd om dem og konfronter dem, for kun derigennem kan du bevare din selvrespekt“ – noget i den retning.

Underforløbene i en samlet beretning kan også afløse hinanden som selvstændigt afsluttede processer ($S_1 \text{ } \delta \text{ } O_1$) $\vee$ ($NyS_1 \text{ } \delta \text{ } NyO_1$). Det kan være på den måde at en kort, indledende og afsluttet historie ligesom sætter scenen for hovedhistorien (og måske samtidig trækker aktøernes karaktertræk op), eller det kan være på den måde at der tilføjes en coda til hovedhistorien, eller det kan være på en helt tredje måde. Eksempel: I et af MTVs miljøspot ser man i en animationsfilm en mark med nogle humaniserede insektfigurer der bliver udslettet af en sky af pesticider. Den udfarende kraft er altså det industrielle landbrug som sprøjter med giftstoffer. Konsekvensen er at humaniserede insektfigurer, og i sidste ende menneskene selv, dør. Men historien ender ikke der, den afsluttes med at et af insekterne flyver ud af marken, hvilket antyder muligheden for en anden måde at behandle naturen på. Her ser vi som i andre af spottene et grundlæggende udsagn om jordens mangfoldighed som et absolut gode og den menneskelige og teknologiske aktivitet som en skadelig kraft.

Forløbene i en beretning kan endvidere være afledt af eller måske snarere indbygget i hinanden ($S_1 \ 6 \ O_1$) Y ($S_2 \ 6 \ O_2$). F.eks. viser et andet miljøspot en lille tegnefilm hvor der er en jordklode med et enkelt træ, en mand kommer ind på scenen og fælder træet, hvorefter jorden falder ned under fødderne på ham. Den første udfarende kraft er en træhugger, og objektet for hans aktivitet er træerne. Konsekvensen er at træerne skades. Afledt heraf bliver jordkloden skadet, hvilket har den konsekvens at træhuggeren/mennesket mister sit livsgrundlag. Det grundlæggende udsagn er som ovenfor.

Fortællinger kan kort sagt være skruet sammen på mange forskellige måder med forskellige underforløb vævet sammen i forskellige konstellationer, hvor nogle af dem endda kan være fremstillet mere eller mindre underforstået eller direkte. Når man i diskursanalysearbejdet giver sig i kast med en oversættelse af teksten/fortællingen til en model, kan vi udmærket gå ud fra den grundrelation der er anført ovenfor ($S \ 6 \ O$), men det er vigtigt ikke med vold og magt at presse forståelsen af en beretning ned i den simpleste udgave af modellen, det er vigtigt at have øje for at beretningen/fortællingsstrukturen (måske) består af en sammenfletning af underforløb, og at noget af betydningen ligger i sammenstillingen.

Binære poler og anden logisk ordning

Vi finder som sagt fortællingsstrukturer med en kronologisk ordning af et begivenhedsforløb i hobevis af skriftlige, mundtlige og filmiske tekster. Ikke bare i deciderede fiktions-historier, men også i mange såkaldte fakta- eller dokumentartekster er der indbygget et element af beretning.

Det er imidlertid vigtigt nu at poin-

tere at ikke alle tekster er fortællinger, tekster kan også fremstå som tableauer, som synkron fremstillinger af et betydningsrum der ikke er knyttet til et kronologisk ordnet begivenhedsforløb. Er der i en tekst ikke en decideret beretning med begyndelse, midte og slutning, så vil det dog ofte stadig være muligt at identificere en logisk betydningsstruktur i tekster. Det kan være en binær polarisering, det kan være kontinua af gradvise forskelle, og det kan være en aktantstruktur (som i det greimaske skema). Tekstens betydning vil stadig være opbygget om nogle centrale kategorier der er modstillet hinanden eller sat i forhold til hinanden, og disse kategorier vil kunne forstås som værende knyttet til funktioner som stræben, formidlen, hjælp og modstand.

F.eks. har MTV udover deres miljøspot også haft en „Planet Alert Weekend“ på programmet, under hvilken der blev vist 5 minutters dokumentaragtige indslag om et miljøproblem. Disse indslag fremstod ikke som fortællinger og fremstillede ikke umiddelbart et konsekvensforløb, men snarere en aktantstruktur. Et af disse indslag handlede om biodiversitet, og emnet blev præsenteret af henholdsvis en musiker, en miljøsagkyndig og en voice-over, alt mens en levende billedflade udviklede sig. I indslaget var der et objekt der skulle gives eller snarere reddes, nemlig biodiversiteten. Objektet er oprindeligt blevet givet til menneskeheden af al-naturen eller jordkloden. Den skurk eller modstander der nu truer denne gave og forhindrer at den bliver reddet er menneskeheden selv, men samtidig er menneskeheden også modtageren af gaven. Helten som skal sørge for at gaven bliver reddet er den miljøsagkyndige og musikeren. Heltens hjælper er MTV og MTVs publikum. Alt i alt endnu et udsagn om jordklodens mangfol-

dighed som et absolut gode og menneskehedens fremfærd som en ødelæggende kraft.

Der kan være en decideret aktantstruktur til stede i en tekst, hvad enten den er organiseret som fortælling eller har en anden karakter. Også andre former for logiske ordninger kan være til stede i en tekst, hvad enten den er organiseret som fortælling eller har en anden karakter. Der kan i teksten blive opstillet *binære poler*. F.eks. er et af MTVs miljøspot en collage-animation hvor man ser døden gå gennem verden efterfulgt af en tekst der siger „Pollution kills“ efterfulgt af endnu en tekst som siger „For every two babies born, one car is made“. I dette spot peges der direkte på polerne liv og død, og til disse to poler tilskrives forskellige elementer. Til liv hører børn, jordklode og glæde. Til død hører biler og forurening. En bilreklame-tekst vil have en helt anden binær polarisering, f.eks. mellem frihed og ufrihed, hvor bilen og det aktuelle mærke naturligvis forbindes med frihed.

Sammenføjning af betydningselementer

De narrative konsekvensforløb er eller kan være ét element i en tekststruktur, de binære poler og andre former for logisk ordning af betydningskategorier kan være et andet element. Og et tredje kan være sammenkædningen af betydningselementer. Richard Harland, en amerikansk sprog- og kulturforsker, argumenterer for en „syntagmatisk“ tilgang til sprogforskningen hvor fokus er på *sammensætningen* af ord og tegn, syntagmet, snarere end på enkeltstående ord (og man kunne tilføje at fokus i kulturforskningen må være på sammensætningen af sætninger og tegnkonstellationer og ikke blot på enkelte sætninger).

Hvad jeg i forlængelse heraf ønsker

at præcisere er, at sammenføjning er noget der sker i to dimensioner. Ovenfor har jeg talt om hvordan der i fortællingen bliver produceret betydning gennem en forløbsmæssig – kronologisk eller *diakronisk* – sammenføjning i fortællingen. Der bliver ligeledes produceret betydning gennem en *synkron* sammenføjning af udtryk (f.eks. i en collage). I det diskursanalytiske arbejde med at uddrage betydningen i tekster må vi have øje for begge dimensioner. Dette gælder ikke mindst når sprogformen er filmisk (video eller celluloid), idet det filmiske er sammensat af et antal forskellige udtryksformer – levende billeder, musik, tale, lyde, skrift – som spiller sammen i fremstillingen af betydning.

Ifølge Harland er betydningen af sammensatte ord og tegenheder lokaliseret et eller andet sted oven over og i helheden af de sammensatte enheder. Sammensætningen i et syntagma skaber et nyt betydningsrum, men dette nye betydningsrum fremstår ikke ved at de enkelte tegneheders betydninger blot føjer sig til hinanden. Snarere sker der en indskrænkning af de enkelte enheders betydning. Når tegneheder (ord, billeder og lyd/musik) går sammen i syntagmatiske kombinationer, så begrænses de enkelte enheders mulige betydninger til den (eller de) betydning(er) der så at sige kan passere gennem alle tegnehederne. „As words are built up, so meaning is defined down“ (Harland 1993:17).

Vi kan bruge Roland Barthes overvejelser i essayet „Billedets retorik“ til en nærmere forståelse af forholdet mellem forskellige udtryk i sammensatte tegnsystemer, det være sig forholdet mellem billede og skrift, som Barthes beskæftiger sig med, eller f.eks. forholdet mellem musik og billede i en musikvideo. De enkelte udtryk i sammensatte tegnsystemer kan hver for sig bære på

en selvstændig betydning, men der fremstår samtidig en *samlet* betydning i *sammenføjnningen* af udtryk. Denne sammenføjnning har, ifølge en meget enkel analytisk skelnen som Barthes foreslår, karakter af enten en *forankring* eller en *afløsning*. I forholdet mellem billede og skrift kan „den lingvistiske meddelelse“ (altså de skrevne ord) fungere som en *forankring* af de mulige betydninger der ligger i billederne og orientere dem mod et særligt indhold, eller skriften kan fungere som en *afløsning* hvor ordene og billederne indgår som separate dele i en samlet enhed (Barthes 1980:48-50).

For at forstå det nærmere må vi ind på begreberne denotation og konnotation. Denotation omtales også som det *primære* betydningsplan, det er den første, direkte, vi kunne måske endda sige ligetil og umiddelbare betydning af et tegn, et billede eller en sætning. På det *sekundære* betydningsplan finder vi konnotationen, som er den merbetydning tegnet/billedet/sætningen rummer og frembringer, en merbetydning som dels bliver forment af aktørerne i kommunikationsprocessen, dels strukturerer og fastlåser denne proces⁵. (Barthes 1969, Fiske 1990).

Ser vi på et billede af en væltet vinflaske på noget græs, så betyder det i første ombæring slet og ret væltet vinflaske. Tager vi en sætning som „der er mange slags dyr“, så har den en ganske ligetil første betydning, nemlig det helt evidente at der nu engang er mange slags dyr her i verden. Den væltede vinflaske kan så have en verden af forskellige konnotationer, den kan betyde „fest og glade dage“ eller „alkoholens forbandelse“ eller „festen endte i slagsmål“ eller „efter vinen meldte søvnen sig“ eller ... fortsæt selv. Ligeledes kan sætningseksemplet rumme og frembringe et væld af konnotationer om vil-

de dyr overfor tamme dyr, rovdyr overfor vegetardyr, ulækkert kryb overfor nuttede bambi-dyr etc.

Hvis vi nu tilføjer en billedtekst til vinflaske-billedet, såsom „spritkørsel er livstruende“, så sker der en *forankring* af billedets betydning, og billedet bliver *låst* i en enkelt af dets mange potentielle konnotative betydninger. Alt som sammenføjnningen af tegneheder bliver udvidet bliver betydningen indskrænket. Hvis vi sætter sætningen om de mange slags dyr sammen med et dobbeltbillede af en frit flyvende albatros og en olieindsmurt skarv, så får sætningen på det konnotative plan et klart miljøpolitisk budskab. Faktisk er det i dette eksempel nærmest skriften der bliver forankret af dobbeltbilledet, for en billedlig sammensætning af et frit flyvende og et skadet dyr rummer allerede i sig selv, uden billedtekst, et miljøpolitisk budskab, ja alene billedet af en olieindsmurt skarv denoterer ikke blot fugl med noget sort på vingerne, men konnoterer ret utvetydigt forurening. Billedet forankrer sætningen i dens mange potentielle betydninger, mens sætningen omvendt tilføjer det samlede budskab en yderligere spydighed og skarphed.

Man kan også tale om at skrift og billede *understøtter*, *illustrerer* eller *forstærker* hinanden. Et eksempel får vi hvis vi zoomer ud fra vinflaskebilledet og ser at det græs den væltede vinflaske ligger på ikke er en græsplæne oversået med festklædte, glade mennesker eller en bølgende bakke med et slumrende par, men rabatten ved en vej, og ved siden af er der en mand med smadret hoved og en ligeså smadret bil – stadigvæk med flasken i fokus. Teksten siger „Han drak, han kørte, han døde“. I dette eksempel viser billedet i sig selv dødens (spritkørsels-dødens) hæslighed, og skriften fortæller i sig selv om farligheden ved at blande alkohol og

bilkørsel. Tilsammen illustrerer og forstærker skrift og billede hinandens betydninger. En slags gensidig forankring måske, men samtidig også – og snarere – en slags afløsning hvor de to udsagnstyper kompletterer hinanden i det samlede udtryk.

En yderligere forståelse af afløsningsfunktionen får vi hvis vi kigger på film „hvor dialogen ikke har en simpel belydningsfunktion, men hvor den virkelig får handlingen til at skride frem ved at fordele meninger, der ikke findes i billedet“ (Barthes 1980:50). Eller visse typer tegneserier hvor billederne mest tager sig af karaktertegningen, og den skriftlige dialog mest tager sig af handlingens fremadskriden, og de to *afløser* hinanden i det samlede udtryk fælles betydning.

Kontekstens betydning

Der kan rettes forskellig slags kritik mod den form for tekst- og diskursanalyse som jeg forfægter. En form for kritik går på at betydningen i en tekst ikke eksisterer uafhængigt af henholdsvis forfatterens intentioner og læserens modtagelse. Det vil sige at betydningen i en tekst skal uddrages i sammenhæng med en forståelse af de historiske, sociale og institutionelle omstændigheder som den udspringer af og den offentlighed som den sendes ud i.

Denne kritik kan ikke uden videre affærdiges. På den ene side vil jeg hævde at en tekst har en selvstændig betydning – en semantisk autonomi – placeret i det punkt hvor teksten har forladt sine produktionsomstændigheder og endnu ikke har nået den enkelte, konkrete modtager.

På den anden side skal man være varsom med at uddrage den samfundsmæssige diskurs et sæt af tekster bærer på uden at se på de omstændigheder teksterne er til stede i, dvs. de an-

dre tekster de optræder sammen med, den offentlighed de taler ind i og den (institutionelle) forfatter der har produceret dem. Der er mange slags tekster (reklamer, kampagner, en del fjernsynsudsendelser) der i enhver henseende bliver produceret under nøje foregribelse af publikums modtagelse og forståelse, og den slags tekster fortæller *i sig selv* en hel del om den fælles viden og kompetence der deles af teksternes producenter og publikum, de fortæller i sig selv om de diskurser de bærer på. Men for bedst muligt at kunne uddrage deres diskursive betydning skal vi i det mindste have etableret teksternes kampagne- eller reklamekarakter, og vi skal have etableret hvem deres producenter og publikum er, hvilke omstændigheder der omgiver dem.

Selvom den viden og betydning som et sæt af tekster bærer på først bliver levende ved at den forstås af nogle modtagere af teksterne, så er betydningen til stede *uafhængigt* af den enkelte modtagers læsning. En tekst udtrykker nogle betydninger og ikke andre, den har et større eller mindre spektrum af betydninger uden for hvilket man ikke kan træde. Vi kan godt gennem tekstanalysen identificere de betydninger og den viden som teksterne bærer på uden at skulle spørge en nødvendigvis meget begrænset gruppe af modtagere hvordan de forstår teksterne. Ricœur udtrykker det meget smukt: „Teksten søger at placere os i sin betydning“; betydningen i teksten kommer til live når læseren efterkommer dens påbud. (1981: 161). Eller som den engelske medieforsker Paddy Scannell bemærker, så må

TV-seernes arbejde med at skabe mening på en eller anden måde [...] være forbundet med det, de forsøger at skabe mening ud af, nemlig teksten (1994:31).

Et eksempel: Folkeoplysende tekster fra 1950-ernes USA er begyndt at dukke op i sammenhænge hvor de får en ironisk betydning. F.eks. kan der på caféer og dansesteder blive vist små filmbidder om hygiejne i hjemmet eller „dating“-praksis eller „den røde fare“ el. lign. Det ser tilsyneladende ud til at disse små folkeoplysende film ændrer betydning nu, hvor de 40 år efter deres produktion bliver vist i nye sammenhænge, men jeg vil hævde at filmene i sig selv ikke har ændret betydning. De udsiger stadig hvad de udsagde i 50-erne. Heri består netop ironien: at de stadig fremstiller deres 50-er budskab og deres 50-er stil, men nu i en helt fremmed sammenhæng. Man kan sige at på det konnotative plan er der tilføjet et nyt lag betydning til disse film, deres tegnverden bliver som samlet udtryk indlejret i en anden tegnverden. Der bliver sådan set ikke ændret ved at filmene i fremstillingen af deres budskab styrer konnotationerne af de enkelte betydningselementer i én bestemt retning, men selve deres budskab kommer til at indgå i en overvejende tegnverden hvor de konnoterer monstrøsitet i 50-ernes ideologiske klima og grusomheden såvel som latterligheden i den naivitet og fremskridtsbesyngelse der var den tids fremherskende stil.

Ønsker vi at begribe den samfundsmæssige diskurs sådanne folkeoplysende filmbidder bærer på, kan det imidlertid være nyttigt at se på den sammenhæng de optræder i. Vi kan se på dem som de optrådte oprindeligt og dermed bruge dem til at identificere magtfulde myter i 50-erne, eller vi kan se på dem i den sammenhæng de nu optræder i. Hvis en stil og et sæt af budskaber konsekvent bliver gjort til genstand for ironiseringen, så kunne det være tegn på en ændret samfundsmæssig status for den diskurs de udtrykker. Betydningen i

disse tekster – dvs. spektret af mulige betydninger – forbliver nogenlunde den samme, men budskaberne går muligvis fra en status som dominerende, uproblematisk viden til en mere udfordret viden (eller måske er budskaberne stadig dominerende, men nu blot fremført i en anden stil). Her er det altså vigtigt at identificere konteksten, men ikke nødvendigvis vigtigt at spørge de nye modtagere af teksterne, hvad de nu får ud af dem.

Tekster og tegnkonstellationer indgår i kommunikationsprocesser. Denne proces bliver iblandt fremstillet som relationen: afsender – budskab – modtager. Afsenderen „koder“ et budskab som modtageren „afkoder“. Det skal imidlertid pointeres at denne proces ikke er ensrettet. Når der bliver skabt en tekst – en tale, en tegnkonstellation – så logger afsenderen sig i en eller anden udstrækning ind på overgribende diskurser, så producerer afsenderen tekster som gør brug af tegn fra tegnsystemer som eksisterer ud over den enkelte tekst. Afsenderens kodning af budskabet er dermed i en vis forstand en reproduktion eller en aktivering af koder. På den anden side er modtagelsen af budskabet ikke en ren afkodning, det er en ny *konstruktion* af teksten, en ny reproduktion.

Det er nu vigtigt at understrege at afsenderens kodning og (re)produktion af teksten må have et eller andet at gøre med modtagerens afkodning og rekonstruktion, og dette et-eller-andet må have noget at gøre med de symbolkonventioner, kulturelle kompetencer og diskurser som afsender og modtager deler. Dette et-eller-andet må endvidere have noget at gøre med *sporene* af kommunikationsprocessen, med teksten. Teksten er måske det bedste sted at lede, når vi prøver at finde de fælles konventioner, kulturelle kompetencer og dis-

kurser som i en eller anden udstrækning deles af aktørerne i kommunikationsprocessen. Man kan sige at *konteksten* – i form af den diskurs som både afsender og modtager i en eller anden udstrækning rekonstruerer – er indeholdt i *teksten*.

Betydningsdannelse involverer nødvendigvis en afsender, en tekst/tegnkonstellation og en modtager, men i stedet for at privilegere modtageren eller afsenderen i identificeringen af denne betydningsdannelse, kan man vælge at fokusere på *sporene* af den, altså på *teksten selv*.

Vi kan identificere den viden og betydning en tekst bærer på ved blot at fortolke og analysere teksten selv. Vi vil dog få meget større og solidere indsigt i den *samfundsmæssige diskurs* som et sæt af tekster udtrykker ved at se på de omstændigheder teksterne er til stede i. Hvorfra de bliver produceret og hvilken offentlighed de bliver sendt ud i. Det kan være frugtbart for at forstå konteksten for en tekst også at gribe til *receptionsanalyse* hvor man spørger et udsnit af publikum hvordan de modtager og forstår et sæt af tekster. En *receptionsanalyse* kan bringe viden om kulturel kompetence som analytikerens ikke selv besidder, om en lokal og selvstændig brug af teksterne, og om den enkelte læser udfylder teksternes betydnings-spektrum på forskellig måde. Men i analysearbejdet handler det ofte om at skære ned på mængden af information, og en *receptionsanalyse* fortæller ikke nødvendigvis særlig meget om teksterne som samfundsmæssig diskurs.

Når vi er interesserede i de omstændigheder tekster er til stede i for at kunne identificere deres diskursive betydning, så er det forhold som rækker ud over den enkeltes læsning der har vores interesse. I diskursanalysen bliver

der ikke så meget spurgt hvilken effekt på den enkelte modtager teksten har, der bliver snarere spurgt hvilken effekt det er udtryk for at denne tekst er blevet produceret – og hvilken effekt den dermed sætter ind i verden.

Validering af teksttydningen

Der kan som sagt rettes forskellig slags kritik mod den form for tekst- og diskursanalyse som jeg forfægter. Endnu en kritik går på at disse strukturelle analysemodeller blot presser teksterne ned i nogle firkantede kasser og reducerer tekstforståelsen til modelpilleri uden dermed at tilføje nye indsigter som en umiddelbar fortolkning af teksten ikke kan frembringe.

En af de mest forstandige kritikere af strukturalismen, Paul Ricœur, har netop advaret mod at fortabe sig i forskellige analysemodellers formalisme, men han har aldrig ønsket dermed at afvise strukturalisternes indsigter og analysemetoder, og han har insisteret på at strukturelle analysemodeller er yderst frugtbare i arbejdet med at forstå teksters betydning (1981:160-165). Følger man hans tænkning, så er det i en videnskabelig (sociologisk) læsning af tekster nødvendigt at fusionere hermeneutisk fortolkning med strukturalistisk analyse.

Ricœur taler om fortolkning som *tilægnelse*, men han kritiserer den opfattelse at fortolkerens tilegnelse kun kan være privat efter formlen „min læsning er kun min, lige så gyldig som enhver anden læsning og ikke gyldig for andre“. Han mener tværtimod at den videnskabelige læsning af tekster nødvendigvis må stræbe efter større objektivitet eller i hvert fald mindre tilfældighed i fortolkningen, og han mener at dette er muligt, at det for fortolkeren/analytikerens er muligt at uddrage de betydninger der er på spil i tekster og at gøre

det med (en vis) generel gyldighed. Hvad vi er på jagt efter når vi fortolker tekster, er ikke vores egen private tilegnelse af dem. Det vi er på jagt efter, er de verdensfortolkninger, de diskurser, der er lagt ned i teksterne og som de *sender ud* i verden.

Ved at anvende strukturelle analysemodeller såsom de ovenfor gennemgåede i dette forehavende opnår man flere forskellige ting. Man får efterprøvet de indsigter i tekstens betydning som en første, umiddelbar forståelse af den frembringer, og man sletter dermed vilkårligheden i den individuelle tilegnelse og fortolkning af teksten.

Tilegnelsen undslipper sin vilkårlighed i den udstrækning den er en genskabelse af det der er på spil, i arbejde, inden for teksten. Hvad fortolkeren udtrykker er en genfremsigelse som genaktiverer *det der bliver fremsagt af teksten* (Ricœur 1981:164; egen oversættelse fra engelsk, fremhævelse tilføjet).

Vi behøver ikke at insistere på at der findes en endelig, objektiv sandhed om enhver teksts betydning, men omvendt må vi insistere på at en tekst betyder noget fremfor noget andet, der er ting teksten kan betyde og ting den ikke kan betyde, og dette vil fremgå af den opbygning af teksten som åbenbares gennem den strukturelle analyse. Herigennem kan vi så at sige afgrænse tekstens betydningsfelt – og også opdage hvor bredt og åbent eller tværtimod snævert og styret dette felt er, og hvor meget eller lidt teksten overhovedet har på hjerte.

Dertil kommer at ved at oversætte de analyserede tekster til strukturelle modeller kan man systematisere dem og bringe dem på en fælles formel og koncentrere sig om kernen i deres be-

tydninger. Finde mønstre i mylderet af fremtrædelser. Identificere en regelmæssighed i spredningen. Derved bliver det muligt at afdække en grundlæggende diskurs der måtte gennemstrøme et korpus af tekster og/eller at påpege systematiske oppositioner i tekstmaterialets udsagn. Man kan endvidere identificere mere implicitte betydninger som ikke artikuleres direkte og åbenbart i teksterne, og som dermed kan unddrage sig en umiddelbar fortolkning, men som ikke desto mindre er en væsentlig del af den diskurs teksterne fremstiller. Endelig kan man med disse analyser få et bedre indblik i teksternes „appelstruktur“: *hvordan* deres betydning er opbygget, *hvordan* de virker, *hvordan* de fremfører deres budskab. Sidst men ikke mindst kan strukturanalysen gentages og efterprøves af andre.

Når man fortolker en tekst såvel som når man analyserer den ved hjælp af diverse modeller, så foretager man en slags oversættelse til nogle andre sætninger og nogle andre ord. Denne oversættelse må så vidt muligt være i overensstemmelse med teksten selv, formålet er jo at man vil fremdrage de betydninger og den samfundsmæssige diskurs der er på spil i teksterne. Til dette formål er de strukturelle analysemodeller meget frugtbare, for takket være dem kan vi som nævnt 1) efterprøve en umiddelbar forståelse, 2) systematisere et korpus af tekster og 3) identificere implicitte betydninger i materialet. Omvendt kan den strukturelle analyse af tekstens indre logik ikke stå alene. De betydninger som er på spil i en tekst, kan ikke reduceres til binære oppositioner eller til aktant-relationen S 6 O. Betydningen fremstår ved at blive genformuleret eller fortolket ind i en ny sætning, en genformulering der i sig selv er en tekst, som taler *med* den analyserede tekst og genfremstiller de betydning-

ger der gennemstrømmer den.

Tekst- og diskursanalyse er yderst anvendelig når det gælder om at opnå en forståelse af indholdet og processerne i samfundsmæssig betydningsdannelse. Faktisk vil jeg mene at tekst- og diskursanalyse kan give os nogle sociologiske indsigter som vi ikke så godt kan opnå på særlig mange andre måder. Når det gælder om at skabe viden om grundlæggende forestillinger og diskurser som er til stede i – som gennemtrænger verdensforståelsen og de sociale opdelinger i – offentlige sfærer der tæller millioner af mennesker, så burde det ligge lige for at kaste sig over de tekster og billeder som har en privilegeret plads i sådanne offentligheder. F.eks. massemediernes tekster og billeder. Hvad er der snart ellers at gøre? Men også for forståelsen af f.eks. organisationer, bevægelser eller andre mindre og tættere enheder bør det være relevant at kaste sig over en analyse af disse enheders tekster for derigennem at kunne identificere den sociale betydningsdannelse de udvikler.

Jeg håber at jeg med min gennemgang af nogle af de principper der ligger til grund for en socialsemiotisk inspireret tekstanalyse og med min forudgående præcisering af diskursbegrebet, har kunnet argumentere for denne opfattelse og måske dermed give tekst- og diskursanalysen en mere fremtrædende plads i sociologien.

Noter

1. Jeg har til en ph.d.-afhandling gennemført et studie af fremstillingen af miljøproblemerne i massemedierne. Jeg fokuserede i dette arbejde på musikfjernsynskanalen MTV Europe der indimellem musikvideoer og reklamer udsender prægante miljøbudskaber i form af helt korte holdningsspot (Kjerulf Petersen 1997).
2. Det oprindelige værk om det russiske folkeeventyrs morfologi er fra 1928. Det hedder i engelsk oversættelse *Morphology of the folktale*

(University og Texas Press 1971). Det findes også i uddrag i dansk oversættelse i Grodal 1976. Min omtale af Propp bygger på Silverstone 1981, Greimas 1974, Jensen 1991 og Ricœur 1981.

3. Ricœur kritiserer Greimas for netop at udskille det diakroniske i læsningen af fortællinger og alene fokusere på det akroniske (Ricœur 1981:284-5).

4. Begreberne inventar og forløb er synonyme med begreberne paradigme og syntagma som er kendt fra den semiotiske tradition der kommer fra de Saussure og er videreført af de franske strukturalister. Fordanskningen af begreberne er inspireret af Tom Broch.

5. Idet vi i denne sammenhæng ikke vil skelne mellem forskellige former for sekundær betydning, hvilket Barthes vist nok gør, men blot samlet benævne det sekundære betydningsplan "konnotation" ligesom Hjelmslev gør det (Broch 1990:22).

Litteratur

- Barthes, Roland 1980: „Billedets retorik“, i Bent Fausing & Peter Larsen (red.): *Visuel kommunikation*. København: Medusa.
- Broch, Tom 1988: *Danske marginaler*. Arbejdsrapport nr. 8 1988. Sociologisk Institut, Københavns Universitet.
- Broch, Tom 1990: *Semiotik og social kontekst. Bind I: Kommunikation og semiotisk variation*. Arbejdsrapport nr.6 1990. Sociologisk Institut, Københavns Universitet.
- Fairclough, Norman 1992: *Discourse and social change*. Cambridge: Polity Press.
- Fausing, Bent & Peter Larsen (red.) 1980: *Visuel kommunikation*. København: Medusa.
- Fiske, John 1990: *Introduction to communication studies*, Second edition. London: Routledge.
- Foucault, Michel 1972: *The Archaeology of Knowledge*. London: Tavistock Publications.
- Greimas, A.J. 1974 (1966): *Strukturel semantik*. Borgen.

- Harland, Richard 1993: *Beyond super-structuralism. The syntagmatic site of language*. New York/London: Routledge.
- Jensen, Jens F. 1991: „Science som fiction og fiction som science – et dobbeltsay om teknologien i TV“, i Jens F. Jensen (red.): *Analysen af TV og TV-kultur*. København: Medusa.
- Kjerulf Petersen, Lars 1997: *Miljøbevidsthed på MTV. Om naturen i massekulturen*. København: Forlaget Sociologi (Samfundslitteratur).
- Kjerulf Petersen, L. & Dorte Odde Sørensens 1989: „Udkast til allegorisk interviewanalyse“, arbejdspapir, Institut for Kultursociologi (desuden *Kulturrosen*, 22 (8)).
- Laclau, Ernesto & Chantal Mouffe 1985: *Hegemony and socialist strategy. Towards a radical democratic politics*. London: Verso.
- Potter, Jonathan & Margaret Wetherell 1987: *Discourse and social psychology*. London: Sage.
- Ricœur, Paul 1974: *The Conflict of Interpretations. Essays in hermeneutics*. Evanston: Northwestern University Press.
- Ricœur, P. 1981: *Hermeneutics and the human sciences. Essays on language, action and interpretation*. London m.fl.: Cambridge University Press.
- Ricœur, P. 1991: „Tekstmodellen: Meningsfuld handling betragtet som en tekst“ i Lars-Henrik Schmidt (red.): *Det videnskabelige perspektiv*. København: Akademisk forlag.
- Scannell, Paddy 1994: „Kommunikativ intentionalitet i radio og fjernsyn“, *Mediekultur*, nr.22, s.30-40.
- Silverstone, Roger 1981: *The message of television. Myth and narrative in contemporary society*. London: Heinemann educational books.